

verklaring voor het feit dat de gewilde 'leegloop' van het roomse vakverbond na de gedwongen aansluiting bij het NVV eind juli 1941 beter verliep dan bij het CNV (van het RKWV werd slechts 4% van de leden naar het NVV overgeschreven, van het CNV toch nog 18%). Dit hing vooral op het ontbreken van een sociaal vangnet aan protestantse zijde (67). De auteurs geven tevens zicht op tegenstellingen in eigen kring, zoals tussen Amelink en Kruihof, Ruppert en Dooyeweerd, of Stapelkamp en Ruppert. Deze tegenstellingen zijn te verklaren uit verschil in levenservaring of opvattingen. Ik keek echter op van een teleurstellende ervaring voor Ruppert, die zich in het bevrijde Zuiden voorde heroprichting van het CNV had ingezet. Nadat op 5 mei 1945 ook de rest van Nederland bevrijd was en Ruppert op 5 en 6 mei clandestien de rivieren overgestoken was, lukte het hem niet om Utrecht te bereiken omdat vrij reizen in midden Nederland toen nog moeilijk was. Toen hij erop 13 mei eindelijk was aangekomen, spoedde hij zich direct naar Stapelkamp om hem van de ontwikkelingen in het Zuiden op de hoogte te stellen. Deze reageerde echter gereserveerd omdat het 'ongepast was op zondag een bezoek te brengen aan de CNV-voorzitter'. Ruppert kreeg kort de tijd om zijn verhaal te doen en kon daarna vertrekken. Volgens de auteurs was dit 'een eerste teken van de gespannen verhoudingen tussen beide CNV-voorzitters, die in de komende jaren nog tot grote hoogte zou oplopen' (104). Hoewel ik *Door geweld gedwongen* een evenwichtig boek vind, geldt dit niet voor een kritiek op *Voor de bevrijding van de arbeid* van Ger Harmsen en mij (1975). Dat bij onze interpretatie van een CNV-manifest uit juli 1940 vraagtekens gezet kunnen worden, geloof ik graag. Ik meen echter dat wat de auteurs schrijven (33) er bij ons niet zo staat (205). Wij 'reppen' niet 'over een volksbestaan onder Duitse leiding' maar constateren dat de CNV-hoop 'op een zelfstandig volksbestaan' er dan wel een onder Duitse leiding is. Dat wij hiermee een 'link' willen leggen met een brochure van ARP-leider Colijn, ontgaat mij omdat wij Colijn in dit verband nergens noemen. De auteurs lijken de vraag of een dergelijke link juist is ontkennend te beantwoorden, maar op grond van wat ik bij hen lees of bij Doeko Bosscher, die de brochure in zijn boek over Colijn noemt (1980, 51-52), is een dergelijke link wel te verdedigen. Colijn meent niet alleen dat een nederlaag van Duitsland na de uitschakeling van Frankrijk vooralsnog zeer onwaarschijnlijk is maar vindt ook dat Nederland zich naar een Duitse 'leermeester' op economisch, sociaal en staatkundig vlak moet schikken. Dat laat weinig ruimte voor een 'zelfstandig' volksbestaan.

Bob Reinalda

E. Taverne, D. Broekhuizen, *Het Shell-gebouw van J. J. P. Oud. Ontwerp en receptie. J. J. P. Oud's Shell building. Design and reception* (Rotterdam: NAI uitgevers, 1995, 168 blz., f59,50, ISBN 90 72469 73 9).

Wie over de weg van Den Haag naar Wassenaar rijdt, ziet ze staan: het Essogebouw van J. H. Roos en W. F. Overeinder, het flatgebouw Nirwana van Duiker. En, wat meer verscholen achter groen, het Shell-gebouw van J. J. R. Oud. Alle drie gebouwen die een eigen en voorname plaats innemen in de architectuurgeschiedenis.

Over het Shell-gebouw (Wassenaarseweg 80, Den Haag) waar nu het accountantskantoor Moret, Ernst en Young zetelt, schreven Ed Taverne en Dolf Broekhuizen een boek met allure. Het boek behandelt de geschiedenis van ontwerp en bouw, om af te sluiten met een lang essay over de receptie van het gebouw. 'Architectuur en ontroering' is de titel van het essay.

Het Shell-gebouw kwam gereed in 1942; het eerste ontwerp dateert van 1937 en in 1939 volgde de aanbesteding. Het ontwerp was het resultaat van een prijsvraag uitgeschreven door

de Shell-verkooporganisatie, de NV Bataafsche Import Maatschappij. Vier architecten werd gevraagd een ontwerp in te zenden: A. J. Kropholler, ir. G. Friedhoff, ir. D. Roosenburg en J. J. P. Oud die de winnaar werd. J. J. P. Oud was een verrassende keuze: hij gold als een vooraanstaand architect van woningbouwcomplexen voor de huurder met de smalle beurs. Hij had bijvoorbeeld in Rotterdam De Kiefhoek gebouwd, een complex dat dermate spraakmakend was dat het na verval en sloop in kopie herbouwd is. Oud maakte zijn woningbouwcomplexen als werknemer van de Gemeentelijke Woningdienst Rotterdam; in 1933 verliet hij de gemeentelijke dienst en vestigde zich als zelfstandig architect in Hillegersberg. Hij nam tegelijk afscheid van de architectenvereniging De Opbouw. In de eerste jaren van zijn zelfstandig ondernemerschap had hij weinig opdrachten gekregen. En nu was er dan dit grote kantoorgebouw voor Shell. Kon hij dat, zo iets grootschaligs bouwen? Dat was de vraag. Ten dele had hij die beantwoord door in 1936-1937 een ontwerp te maken voor een nieuw stadhuis van Amsterdam; tot uitvoering was het niet gekomen. Dat was een bittere pil geweest die in 1937 verguld werd toen hij de Shell-prijsvraag won. Zijn ontwerp voldeed aan de belangrijkste eis die Shell had gesteld: het Shell-gebouw van de toekomst moest een definitief gebouw lijken, terwijl in werkelijkheid er vele mogelijkheden ingebouwd moeten worden om het uit te breiden, te muteren en intern zonder veel problemen opnieuw in te delen. J. J. P. Oud was de architect die dit alles in een *masterplan* verenigde.

Het gebouw dat uiteindelijk ontstond, had de sfeer die Shell wenste: nuttig, eenvoudig, en rustig voornam door de langgerekte voorgevel. 'Massa in gebroken wit' noemen Taverne en Broekhuizen met name die voorgevel met zijn hoge ramen die verticaal van elkaar gescheiden zijn door stijlen met een halfronde vorm. Deze stijlen vormen de doorbreking van het langgerekte vlak van de voorgevel die daarmee iets klassieks krijgt.

Het historiserende element betekende een omslag in het werk van Oud die misschien meer dan hij zichzelf realiseerde met zijn tijd meeging. Niet voor niets waren de jaren dertig in vele opzichten conservatief: in de architectuur manifesteerde zich dat door de populariteit van de Delftse School. De *Modern Movement*, met Rietveld en Duiker, lag onder vuur.

Het Shell-gebouw met zijn verwijzing naar de traditie en zijn voorname uitstraling door de zacht witte kleur van de baksteen waarmee het gebouw was bekleed, belichaamde *het fashionable* conservatisme van de periode. Oud hoefde zichzelf niet te verloochenen toen hij het maakte: hij was een voorstander van hiërarchie en maatschappelijke geleiding. En natuurlijk was hij daarnaast ook maar een gewone uitvoerder van wat de opdrachtgever wenste: de wel zeer uitgebreide ornamentiek waarin de schelpvorm tot vervelens toe is verwerkt, maakte het Shell-gebouw tot onderdeel van de promotie-campagne van de oliemaatschappij. De schelp als logo en het gebouw als onderdeel van het streven naar een *corporate image* hoorden tot de inzet van Shell, en Oud werkte daaraan mee, uit overtuiging en omdat het zijn brood was.

Het Shell-gebouw werd in Nederland van het begin af aan vooral bewonderd. Dat was geen wonder. Het sluit op een moderne wijze toch aan bij de Delftse School; historisme en ornamentiek waren een wezenlijk onderdeel van het gebouw. Maar het gebouw was in essentie meer dan een gemoderniseerde variant op die school; de elegante glazen trappenhuisen aan de korte zijden die uit de wereld van het Nieuwe Bouwen stammen, bewijzen dat. Het Shell-gebouw was een moderne en toch deftige schepping die paste in Den Haag. Het gebouw was ook een afscheid van een denken waarin architectuur als een vrije kunst werd gezien. Taverne en Broekhuizen formuleren dat ietwat anders: 'Met zijn diverse toepassingen van het ornament probeerde Oud, in directe continuering van de in de beginjaren van De Stijl begonnen discussie over de onderlinge samenhang der kunsten, tot een nieuwe architectonische synthese te komen (...) In het Shell-gebouw laat Oud tegenover Mondriaan en Doesburg zien dat — anders dan in de beeldende kunst — in de architectuur atmosfeer en verhoudingen bij uitstek

vastzitten aan onvrije factoren. Dat die juist hun bestaansrecht ontlenu aan het gebouw als ding, als voorwerp, als een aan materiaal gebonden object'.

In de internationale vakpers werd het Shell-gebouw met een kritisch oog gezien. Dat gebeurde in het ijle proza dat architecten nu eenmaal schrijven, een prozasoort waarvan Taverne en Broekhuizen met wisselend succes afstand van pogen te nemen. Kern van de bezwaren was natuurlijk toch dat Oud de voorhoede van de jaren twintig had verlaten en zijn eigen weg was gegaan, zonder de slaaf te worden van de modes van de jaren dertig en later. Om dat te waarderen, was een onzelfzuchtig blik en een vermogen tot bewonderen nodig. J. H. van den Broek (van het architectenbureau Van den Broek en Bakema) kon dat. Hij preees Oud in geschriften en 'bevrijdde het Shell-gebouw uit de banvloek van het historicisme en herkende de onmiskenbare vitaliteit en het waardevolle van de klassieke grondbeginselen van het gebouw (...) Het leek alsof Van den Broek probeert te zeggen dat Oud via het Shell-gebouw toch weer terecht was gekomen bij Van Nelle en dat daarmee het sedert 1933 door Oud zelf gezochte isolement definitief was doorbroken'.

Taverne en Broekhuizen hebben met hun tweetalige boek over Oud, waarin naast de Nederlandse tekst ook de Engelse versie is afgedrukt, impliciet eer betoond aan de oude meester, en eerherstel bepleit. Terecht. Het boek zou aan kracht hebben gewonnen als er iets meer nadruk was gelegd op de rol van de opdrachtgever en op het politieke en culturele klimaat van de periode. Maar dat zijn terzijdes. Een ander terzijde geldt de editing van het boek. Die had strenger gemoeten en gekund. De volgorde van de hoofdstukjes van Taverne en Broekhuizen is niet altijd helder. Erger is dat ze zinnen schrijven van welgeteld zesentachtig woorden. Uitgever: doe uw plicht en neem het rode potlood ter hand.

Tessel Pollmann

M. van Diggelen, *Een blad om van te houden. 50 Jaar Hervormd Nederland* (Den Haag: Stichting Hervormd Nederland/Oecumenische Pers, 1995, 128 blz., f29,50, ISBN 90 900837 1 5).

Op 5 mei 1945 verscheen in het bevrijde zuiden van Nederland het eerste nummer van *Hervormd Nederland*. Die vijfde mei was een toevalligheid, maar het geboortjaar 1945 is een omen gebleken. Voor de oorlog had de verdeeldheid binnen de Hervormde Kerk haar aanzien en elan geschaad. Maar de oorlog had samenbinding gebracht, alsmede herleving van het nationaal-kerkelijk visioen van dr. Ph. J. Hoedemaker (1839-1910) en anderen, met alle gevolgen van dien na 1945. Hervormde kerkbestuurders, dromend van een 'nieuwe koers' beoogden met *HN* een weekblad, dat de kerk zou manifesteren in de wereld. Vormt de kerk, zo redeneerde men toen, niet het cement van de verdeelde natie, alsmede het geweten van een dolend volk? Menig hervormde geloofde het graag kort na de oorlog, schaarde zich aan de zijde van de doorbraak — weg met de verschillen, we zijn één volk! — en haalde een streep door de hervormde partijschappen: vergeet de partijschappen, we zijn een belijdende volkskerk! Dit streven schoot stevig wortel in de redactie van *HN*. 'Hervormd', zo schreef het weekblad nog op 11 april 1959, 'is niet de weg zoeken van de afzondering maar het doordringen van openbare instellingen'.

Alleen: van doordringing was geen sprake, hoezeer *HN*, 'scharnier van de kerkelijke vernieuwing' (48), dit ideaal ook diende en de aan nuchterheid verstokten aanvankelijk ontzag inboezemde: om de lezers niet te prikkelen werd de binnen de redactie gehuldigde doorbraakgedachte niet publiekelijk beleden. En mocht de kerkelijke richtingstrijd na de oorlog geluwd zijn, meer dan een wapenstilstand was het niet. Een grote groep hervormden, die verwant